

РОЗДІЛ 11 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ПРАВОПОРЯДКУ ЗА Б. КІСТЯКІВСЬКИМ ANTROPOLOGICAL DIMENSIONS OF LAW AND ORDER BY B. KISTYAKSKIY

Гоменюк З.П.,
*аспірант кафедри теорії та філософії права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

Стаття присвячена розкриттю філософського змісту антропологічного виміру правопорядку та функціонування правової держави у державознавчій теорії Б. Кістяківського. Сучасний стан вітчизняного державознавства зумовлює необхідність переосмислення засад теоретичного і філософсько-правового державорозуміння як реального, об'єктивного явища, що перебуває у постійному розвитку, існує не саме по собі, а у тісному зв'язку з економічними, політичними, духовними умовами життя суспільства, з природою людини, її потребами. Водночас важливим є також з'ясування меж втручання держави у суспільне життя, визначення форм і методів її діяльності, взаємодії з інститутами громадянського суспільства крізь призму актуалізації проблематики дослідження державотворчих процесів з огляду на традиційні підходи, запропоновані відомим вченим, наповнення їх новим змістом з урахуванням як світових процесів, так і особливостей розвитку вітчизняної державності.

Ключові слова: право, держава, правова держава, правова ідея, функції держави, державна влада.

Стаття посвящена раскрытию философского содержания антропологического измерения правопорядка и функционирования правового государства в теории Б. Кистяковского. Современное состояние отечественного государствоведения предопределяет необходимость переосмысления основ теоретического и философско-правового понимания государства как реального, объективного явления, находящегося в постоянном развитии, существует не само по себе, а в тесной связи с экономическими, политическими, духовными условиями жизни общества, с природой человека, его потребностями. В то же время важно также выяснение пределов вмешательства государства в общественную жизнь, определения форм и методов ее деятельности, взаимодействия с институтами гражданского общества через призму актуализации проблематики исследования государственных процессов, учитывающая традиционные подходы, предложенные известным ученым, наполнение их новым содержанием с учетом как мировых процессов, так и особенностей развития отечественной государственности.

Ключевые слова: право, государство, правовое государство, правовая идея, функции государства, государственная власть.

The article is devoted to the disclosure of the philosophical content of the anthropological dimension of the rule of law and the functioning of the rule of law in the state studies theory by B. Kistiakivskyi. The current state of the national state studies leads to the need to rethink the principles of theoretical and philosophical and legal understanding of the state as a real, objective phenomenon, which is in constant development, not in itself but in close connection with the economic, political, spiritual conditions of society, with the nature of man, his needs. At the same time, it is also important to find out limits of state interference in public life, definition of forms and methods of its activity, interaction with civil society institutions through the prism of the actualization of problems of the study of state-building processes, taking into account the traditional approaches proposed by famous scientists, filling them with new content taking into account both world processes and features of development of the national statehood.

Key words: law, state, rule-of-law state, legal idea, state functions, state power.

Постановка проблеми. Оскільки в юриспруденції держава визначається як особлива форма організації суспільства, а такий її тип, як правова держава пов'язується з пануванням (верховенством) права, зв'язаністю її правом, що виявляється у формі публічної владної сили, то для з'ясування філософської сутності функціонування такої держави, необхідно зосередитися на пошуку адекватних осмислень низки аспектів, пов'язаних з тлумаченням ряду терміно-понять та їх вживанням у цьому контексті.

Стан опрацювання. У час, в який жив і активно працював й творив, обстоював свої наукові концепції Б. Кістяківський, вчення про державу, права людини були не менш актуальними, ніж тепер. У другій половині XIX ст. проблеми легітимізації правової

держави порушували у своїх філософсько-правових працях такі авторитетні правознавці, як Б. Чичерін, П. Новгородцев, М. Ковалевський, В. Гессен, С. Котляревський та ін.

Як відомо, виникла, а відтак отримала початкову теоретичну інтерпретацію ідея правової держави наприкінці XVIII – на початку XIX ст. За сучасним енциклопедичним тлумаченням, поняття цього ідеального типу держави пов'язується з самим терміном, введеним у науковий обіг німецьким юристом, професором Гейдельберзького і Берлінського університетів (у ньому згодом навчався і Б. Кістяківський) Р. Моллем, однак це поняття формувалося й у певній спосіб трактувалося набагато раніше. Окремі ідеї правової держави (зокрема, обмеження

державної влади законом) висловлювалися ще античними мислителями Платоном, Арістотелем, Полібієм та ін., але концептуального вигляду ідея правової держави набула у XVIII – XIX ст. Помітний вклад у це зробили Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Дайсі (Англія), Ж.Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є (Франція), І. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Р. Молль, Г. Еллінек (Німеччина). Серед тих, хто підтримував та розвивав ідеї правової держави наприкінці XIX – початку XX ст. були українські й російські правознавці – В. Гессен, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, М. Коркунов, С. Котляревський, О. Малицький, М. Палієнко, Ф. Тарановський та ін. [9, с. 36].

Метою статті є філософсько-правова характеристика антропологічних вимірів правопорядку за Б. Кістяківським.

Виклад основного матеріалу. Станом правової впорядкованості найширшого спектра аспектів суспільного буття, що виявляються у різних площинах суспільної життєдіяльності, заведено вважати національний правовий порядок. Ця базова категорія тісно пов'язана із правовою та інституціональною інфраструктурами конкретного державно організованого суспільства. Як визнаний внутрішньодержавний та інтегративний феномен, в якому відображені історичні й соціальні особливості його правового розвитку, він потребує глибокого й всебічного осмислення природи формування, а відтак і системи забезпечення, оскільки, як справедливо підкреслює А. Крижанівський, «трансформація правового впорядкування суспільного буття в Україні у нинішніх умовах відбувається без серйозно обґрунтованих наукових розробок і прогнозів» [9, с. 692]. А вони значною мірою повинні, як вважається загально-визнаним у науковому середовищі, насамперед орієнтуватися на вивчення, аналітичне осмислення, а на цій основі напрацювання сучасних концепцій правового порядку. У цьому контексті, безумовно, у пригоді можуть стати численні спроби розв'язання теоретичних і прикладних аспектів забезпечення та інституалізації правопорядку у конкретних історичних умовах розвитку суспільства, що знаходимо у досліджуваній спадщині українського правознавця.

Будучи прихильником інтегративного праворозуміння, Б. Кістяківський розрізняв право як соціальний факт і право як сукупність правових норм. Він переконував, що ці два феномени не обов'язково повинні збігатися у своєму змістовному і сутнісному вираженні, а певною мірою мають бути відмінними. «То ж маса обставин свідчить про те, – підкреслював учений, – що правопорядок, який існує у житті, переважно не тотожний правопорядку, що виражений у правових нормах... Звідси і виникає необхідність вивчати правовий порядок, що є у житті, як щось самостійне; це і призводить до соціально-наукового дослідження права або до дослідження права як соціального явища» [6, с. 107]. Саме у цьому сенсі право, на його думку, стає єдиною ефективною нормативною системою, що дисциплінує суспільство, впорядковує і регулює відносини між його членами, а отже, сприяє розвитку і зміцненню правопо-

рядку. Виходячи з цих міркувань, А. Крижановський робить висновок: «Тому дисципліноване суспільство і суспільство з розвиненим правовим порядком для нього (Кістяківського) були тотожними явищами». І далі пише: «Право виступає як своєрідна технологія соціального життя, покликана впорядкувати його і втілити у соціальному світі ідеали належного» [9, с. 697], однієї з основних нормативно-ціннісних категорій, яка означає, по-перше, «те, що об'єктивно необхідне, продиктоване універсальними моральними вимогами, суспільною необхідністю, інтересами держави, нормами права; по-друге, суб'єктивно мотивовані, особистісно забарвлені імперативи у вигляді почуття обов'язку, усвідомлення відповідальності» [3, с. 211]. І хоча Б. Кістяківський, як встановили дослідники його наукової спадщини, «ніколи не ідеалізував можливості права у встановленні розумного, вільного та справедливого суспільного ладу» [9, с. 697], бо визнавав за правом, як соціально-культурним явищем, значно вище, так би мовити, місійне призначення, однак допускав існування специфіки належного у праві, котра полягала «у тому, що, якою б піднесеною не була цінність, позначена цим поняттям, а норма важкою для практичної реалізації, воно завжди у принципі досяжне», адже «у сфері права не формулюються недосяжні цілі і не ставляться нерозв'язані завдання» [3, с. 211]. На таких засадах базувалося твердження українського правознавця, «що усяка громадська організація потребує правових норм, тобто правил, які регулюють не внутрішню поведінку людей, що є завданням етики, а їх поведінку зовнішню». І далі: «Визначаючи зовнішню поведінку, правові норми, однак, самі не є чимось зовнішнім, тому що живуть насамперед у нашій свідомості і є такими ж внутрішніми елементами нашого духу, як і етичні норми. Тільки будучи вираженими у статтях законів або застосованими у житті, вони набувають і зовнішнього існування» [7, с. 371], насамперед у формі встановлюваного правом порядку. Таким чином, цей правопорядок, за словами вченого, «у тому або іншому відношенні є розумним, справедливим і таким, що гарантує свободу» [6, с. 103].

Стабільність правового порядку, на переконання Б. Кістяківського, навіть за демократичного державного устрою узалежнена великою мірою від певного рівня правосвідомості суспільства, тобто від сукупності індивідуальних духовних якостей, заснованих на глибоко осмислених і свідомо сприйнятих цивілізаційних цінностях як усією спільнотою, так і кожним її членом. Це знаходить свій вияв передовсім у політичній і правовій культурі народу, в його активних домаганнях за утвердження законності як засадничого принципу правопорядку, при здійсненні якого кожному громадянину гарантована його особиста недоторканність, можливість реалізації свого правового статусу, але водночас застосована невідворотність справедливої юридичної відповідальності за будь-яке вчинене ним правопорушення. Тому у такому суспільному середовищі серед усіх культурних цінностей право завжди повинно пере-

бувати на одному з чільних місць. Виходячи з цього, як зазначає А. Крижановський, «ідеал правопорядку для Кістяківського мав персоналістський характер, він пов'язується з правовою людиною» [9, с. 697], або у нашому контексті – правовою особистістю. Підкреслюючи персоналістський характер цього ідеалу, сучасний науковець вказує на дві сторони його – «особистість, дисципліновану правом та сталим правопорядком, і особистість, наділену усіма правами, якими вона вільно користується» [9, с. 697], таким чином наголошується на актуалізації обґрунтованої у праці «На захист права (завдання нашої інтелігенції)» Б. Кістяківського такого положення: «Основу міцного правопорядку становить свобода особистості та її недоторканність» [7, с. 364], що чітко й однозначно орієнтує на антропологічні виміри такої соціальної даності, як правовий порядок, чим визначаються його стабільність, наступництво, еволюційна поступовість.

Антропологізм Б. Кістяківського як його філософсько-правова концепція, згідно з якою поняття «людина» було наскрізною категорією для чітко обґрунтованих уявлень про таку реальність, як правовий порядок, полягав у з'ясуванні відносин з правом. Однак сучасний погляд на цю концепцію очевидно слід формувати з урахуванням слухного застереження М. Козюбри. Аналізуючи філософські та загальнотеоретичні засади праворозуміння, що цілком, на наш погляд, стосується й засад правопорядку, учений зазначає: «Антропологічний «переворот» у науці, який відбувся у 60-ті роки ХХ ст., актуалізував антропологічний підхід до праворозуміння, в якому, у свою чергу, можна умовно виокремити два аспекти – біоантропологічний або біосоціальний і етнографічний або етнологічний. Перший з них акцентує на тому, що право, як й інші соціальні інструменти, зумовлене недосконалістю біологічної (біосоціальної) природи людини, тому заради самозбереження соціуму і забезпечення стабільності суспільства необхідні розподіл прав і обов'язків між людьми та дотримання принципу «людина вільна у тій мірі, в якій вона не посягає на свободу інших осіб».

Другий аспект антропологічного підходу основну увагу зосереджує на соціо- (етно-) культурній зумовленості правового статусу особистості й, відповідно, права. Це зрештою сприяло визнанню багатоманітності культур і правових систем сучасності, відмові від жорсткого «європоцентризму, який тривалий час домінував у теорії права. Саме завдяки такому підходу, відбулася інституалізація антропології» [8, с. 11]. А відтак все звелось до того, що, виділившись у самостійну дисципліну, що використовує філософські, юридичні, психологічні, історичні, соціологічні, лінгвістичні та інші знання, правова антропологія як наукова галузь була спрямована на виявлення антропологічних основ усієї правової сфери.

Розглядаючи модус антропологічного як домінанти онтології правової дійсності і як нової теоретико-методологічної практики, найбільш адекватної парадигмальному дискурсу осмислення потреб

дослідження найрізноманітніших трансформаційних процесів, пов'язаних зі становленням, розвитком й удосконаленням національних правових систем, на наш погляд, необхідно вести пошук модерних (насамперед відповідних конкретним історико-правовим умовам) антропологічно орієнтованих напрямів дослідження, передусім правознавчої антропології, антропології культури у широкому контексті філософської антропології, що створює можливість поглиблено підійти до напрацювання нових правових ідей, заснованих на аналітичному сприйнятті та належній регенерації відповідних аспектів теоретичної спадщини Б. Кістяківського у частині його інтерпретаційного пояснення ролі людини у творенні правової реальності, буття людини у середині правової реальності, і навпаки, буття правової реальності всередині людини, а також з'ясування появи деструктивних форм людської активності, що руйнують правову реальність поза нею і у ній самій.

Цей антропологізм українського правознавця концентровано змістовно викладено у запропонованому ним доктринальному визначенні поняття «правапорядок», обґрунтованому ним у невеликій за обсягом статті, опублікованій у популярному московському правознавчому часописі: «Правовий порядок – це система відносин, за якої всі особи певного суспільства мають найбільшу свободу діяльності і самовизначення» [5, с. 10].

Поставивши перед собою завдання висловитися з цього питання і виходячи з того, що однією з основних ознак правопорядку є верховенство права і панування правового закону, Б. Кістяківський давав спочатку юридичне тлумачення принципового ставлення до зв'язаності правом держави, від чого й залежить режим упорядкованості, організованості суспільних відносин у державі. Він, зокрема, підкреслював: «Сучасним правопорядком визнається, що з усіх майново-цивільних справ держава може бути позивачем і відповідачем, як і приватні особи; питання про право і неправу вирішується на основі чинних правових норм цілком незалежно від того, що держава може зазнати матеріальних збитків, якщо суд вирішить не на користь держави, то держава повинна підкоритися судовому рішенням так само, як і приватна особа» [4, с. 449].

Однак, на думку вченого, у принципі зв'язаності держави правом або у самозобов'язуванні її слід розглядати й філософсько-правову сторону, ту сторону, яка нерозв'язана у межах юридичних принципів і юридичних понять. Насамперед це стосується невіддільних і недоторканих прав особистості, які держава не може порушувати. «Сучасна держава, – зазначав Б. Кістяківський, – повинна провести межу для своєї діяльності і визнати за особистістю відому сферу прав, яких вона жодним чином не може порушувати», тобто шляхом вдосконалення правопорядку повинна сприяти реалізації прав і обов'язків усіх суб'єктів правовідносин, створенню належних умов для здійснення суб'єктивних прав, а це можливе при існуванні правопорядку у системі детермінант, які визначають цілісну картину людського

буття, важливим компонентом якого виступає його правова впорядкованість, заснована, як впливає з концептуальних положень українського правознавця, на пануванні права.

Очевидно, необхідно насамперед зважати на те, що домінанта антропологічного підходу будь-якої наукової галузі сучасної юриспруденції зумовлює врахування людського чинника у теорії права і філософії права, бачення особистості як суперпарадигми, адже саме людина є творцем і носієм права, основною рушійною силою в його історичному розвитку, саме від людини – її соціально-правового статусу, психологічних особливостей, належності до конкретного етносоціуму залежать не тільки еволюційні трансформації правової системи, а й удосконалення форм і методів регулювання суспільних відносин [10, с. 72].

Орієнтуючись на вказані Г. Радбрухом спонукання (вольові, ментальні, традиційні і т.п.), маємо достатні підстави віднести правопорядок до явищ, які мають вітальне значення для людини та суспільства, і у цьому певною мірою проявляється його антропологізм у певних статичних і динамічних вимірах. І хоч цей аспект означеної проблематики лише фрагментарно можна вважати наближеним до рівня людинорозуміння епохи Б. Кістяківського, проте вже з позицій сучасності наважимося стверджувати, що правопорядок пов'язаний з вітальністю людини, впливає на природні процеси, які протікають в організмі і свідомості людини. Зазначимо, що у цьому сенсі під вітальністю людини слід розуміти відповідно до, на наш погляд, чітко

обґрунтованого визначення В. Бачиніна, сукупність природжених якостей і здібностей, які забезпечують життя людини у природі. Взята у вітальному вимірі людина виступає як жива, тілесна істота, як організм, що перебуває під владою природних законів, підпорядкований механізмам біологічної детермінації. Як індивідуум (неподільна частка природи) людина не володіє свободою у соціально-етичному розумінні, а цілком залежить від вимог природної необхідності [2, с. 250].

Водночас взята у вітальному вимірі, людина хоч і виступає невіддільною частиною космосу, а проте значною мірою опосередковується суспільною формою існування. Тому правопорядок стає одним із засобів трансляції соціальності на людину, і навпаки, природних властивостей людини на стан безпеки, організованості і впорядкованості суспільного життя, таким чином «правапорядок як потреба і творіння людини в її суспільному бутті» стає одним із могутніх факторів правової соціалізації особи, нагромадження соціального потенціалу правового прогресу [1, с. 118].

Висновки. Отже, розглянуті нами філософсько-правові аспекти спадщини українського правознавця, що стосуються гуманістичної природи права, його антропологічних основ мають чимале науково-теоретичне значення не тільки тому, що знаходили втілення у вітчизняній систематизованій концепції реальності правових явищ, а й тому, що висунуті вченим ідеї не втратили своєї актуальності і стимулюють сучасну правову думку до пошуку адекватних відповідей на нові соціально-правові виклики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антропология права : [навч. посібник] / [В.І. Кушерець, В.М. Кравець, С.О. Мосьондо та ін.] ; за ред. доктора філософ. наук В.І. Кушереця. – К. : Знання України, 2011. – 223 с.
2. Бачинин В.А. Философия права и преступления / В.А. Бачинин. – Харьков : Фолио, 1999. – 620 с.
3. Бачинин В.А. Философия права: словарь / В.А. Бачинин, В.С. Журавський, М.І. Панов. – К. : Ін Юре, 2003. – 408 с.
4. Кістяковский Б.А. Государственное право (общее и русское) : Лекции Б.А. Кістяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году / Б.А. Кістяковский // Кістяковский Б.А. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В.В. Сапова. – СПб : РХГИ, 1999. – С. 415–571.
5. Кістяковский Б.А. Непрерывность правового порядка / Б.А. Кістяковский // Юридический вестник (Москва). – 1997. – Кн. XVII. – С. 9–13.
6. Кістяковский Б.А. Право как социальное явление / Б.А. Кістяковский // Социологические исследования (Социс). – 1990. – № 3. – С. 99–109.
7. Кістяковский Б.А. Социальные науки и право / Б.А. Кістяковский. – СПб : РХГИ, 1999. – 375с.
8. Козюбра М.І. Праворозуміння : поняття, типи, рівні / М.І. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10–21.
9. Крижановський А.Ф. Доктрина правового порядку в Україні: генезис, сучасний стан і перспективи / А.Ф. Крижановський // Правова доктрина України : у 5 т. – Х. : Право, 2013. – Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція / [В.Я. Тацій, О.Д. Святоцький, С.І. Максимов та ін.] ; за заг. ред. О.В. Петришина. – С. 692–712.
10. Радбрух Г. Людина в праві / Г. Радбрух // Проблеми філософії права. – 2004. – Т. II. – С. 71–82.